

ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СОКРАТА (470-399 РР. ДО Н.Е.)

SOCRATES' PHILOSOPHY OF STATE AND LAW (470-399 B.C.)

Автор розкриває погляди філософа Сократа на такі явища, як «держава» і «право», висловлені задовго до нового літочислення, але актуальні й понині.

The author exposes the looks of Sokrates the philosopher to such phenomena, as «state» and «law», expressed long before the new age, but actual until now.

Сократ — видатний філософ, один із засновників діалектики, син відомого скульптора, народився і помер в Афінах. В молодості був проповідником, виступав на вулицях, ринках і площах Афін. Часто критикував філософів-софістів, професійних викладачів філософії, красномовства і мудрості, які перетворили свою професію у джерело наживи. Багато молодих учнів софістів залишили своїх учителів і перейшли до Сократа. Будучи одним із перших мислителів-діалектиків, розумів суть філософії у відшуканні істини. Основною формою викладання Сократ вважав бесіди, в яких ставив різні питання буття і науки і відповідав на них.

Він вважав, що «добročинність» і «мудрість» суть головні категорії людського буття, які ведуть до торжества добра. Він виступав проти будь-якої форми влади — від тиранії до демократії, якщо вони порушують справедливість. Його учні Ксенофонт і Платон, які написали біографію свого вчителя, повідомляють, що Сократ був звинувачений афінським судом за наклепом його ворогів — софістів у тому, що ввів нові божества і розбещував розум молоді. Він був засуджений вироком суду до страти і випив чашу із ядом цикути, який паралізував дихання. В Історії філософії Сократ залишився уособленням (олицетворенням) і втіленням ідеального мудреця¹.

Відомий західний філософ Бертран Рассел у своїй «Истории западной философии» присвятив спеціальну главу XI про «Сократа». У ній він пише, що «Сократ» як об'єкт вивчення являє для історика значні труднощі. Безумовно, що по відношенню до багатьох історичних особливостей нам дуже мало відомо, тоді як по відношенню до інших відомо багато; що ж стосується Сократа, то ми не впевнені, чи знаємо ми про нього дуже мало чи дуже багато. Безспірно, що він був

---

¹ Див.: Мудрость тысячелетий. Энциклопедия. — М.: Олма-Пресс. 2005. (Автор-составитель В. Балязин) — с.80-81.

афінським громадянином, який володів невеликими засобами, який проводив свій час у диспутах і навчав молодь філософії, але не за гроші, як це робили софісти. Достовірно відомо, що в 399 р. до н.е., коли Сократу було біля 70 років, він був засуджений вироком суду до смерті і страчений. Достовірно відомо, що він був добре відомою особою в Афінах, оскільки Аристофан відтворив його у карикатурному вигляді у своїй комедії «Облака». Але за межами цих фактів відомості про Сократа набувають спірний характер. Двоє з його учнів, Ксенофонт і Платон, написали про нього багато, але розповідають досить різноманітні речі. Бернет висловив думку, що і в тих випадках, коли вони у чому-небудь згодні один з одним, що це відбувається тому, що Ксенофонт повторює Платона. Коли ж вони розходяться в думках, що одні вірять одному, інші — другому, а треті не вірять ні одному з них. Б. Рассел не ризикував примкнути до тої або іншої сторони у цьому небезпечному спорі, а лише прагнув коротко викласти різні точки зору.

Почнемо з Ксенофонта, військової людини, не дуже щедро обдарованого інтелектом і у цілому схильного дотримуватися традиційних поглядів. Ксенофонт ображений тим, що Сократа звинуватили у безчесті і у розбещеності молоді; він стверджує, що навпаки Сократ, був досить благочестивий і що вплив його на молодь був цілком благодетельним. Мабуть його ідеї далеко не були руйнівними, а швидше скучними і банальними. Цей захист заходить занадто далеко, оскільки він залишає без пояснення вороже відношення до Сократа. Як говорить Бернет: «Захист Сократа Ксенофонтом занадто успішний. Сократа ніколи не приговорили б до смерті, якби він був такий, яким його описує Ксенофонт».¹ Бертрам Рассел критично відноситься до захисної промови Ксенофонта, вважає її абсолютно несуттєвою, а самого Ксенофонта назвав дурною людиною. Разом із тим деякі із пригадувань Ксенофонта досить переконливі. Він повідомляє (як це робить і Платон), що Сократ був постійно зайнятий питанням про те, як добитися того, щоб влада в державі належала компетентним людям. Коли він вступав у боротьбу із «тридцятьма тиранами», їх глава Критій, який був знайомий із поглядами Сократа, так як учився у нього, заборонив йому продовжувати вчити молодь, сказавши: «Ні, тобі прийдеться, Сократ, відмовитися від цих чоботарів, столярів, ковалів: думаю, що вони зовсім уже застаріли від цього, що вічно вони у тебе на язичку».² Це відбувалося у період короткочасного олігархічного управління, встановленого спартанцями в кінці Пелопонеської війни. Але більшу частину часу в Афінах було демократичне правління та ще й військові начальники обиралися жеребкуванням. Сократ рекомендував молоді вчитися військового мистецтва, основам науки про фінанси тощо. ... Не зважаючи на усі обставини, — суд вирішив, що легше заставити

¹ Див.: Burnet. I. Greek Philosophy, Thales to Plato. London, 1914 p. 149. Цит. за кн.: Рассел Бертрам. История западной философии. — М. Академ. Проект. Фонд «Мир» 2004. с. 114-115.

² Див.: Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения. Academia. М. 1935. с. 33 — Цит. за кн. Рассел Б. с. 116.

замовчати Сократа при допомозі Цикути, ніж позбавитися від того зла, на яке він скаржився.

Опис особистості Сократа у Платона викликає труднощі зовсім іншого характеру, ніж розповів Ксенофонт, зокрема — дуже важко судити про те, у якій мірі Платон хотів відобразити Сократа як історичну особу і у якій мірі він перетворив особу, що називається в його діалогах з Сократом, у виразника своїх власних думок. Платон був не лише філософом, а також талановитим письменником, який володів живою уявою і привабливістю. ... Але якраз видатна майстерність Платона як письменника викликає сумнів у ньому як в історику. Його Сократ є послідовним і виключно цікавим характером, якого не змогли б придумати більшість людей; але Б. Рассел вважав, що Платон міг би видумати його. Чи зробив він це в дійсності — це, звичайно інше питання. Діалог, який більшістю вважається історичним, — це «Апологія». Це відтворення тієї промови, яку Сократ проголосив на суді у свій захист. Звичайно, що це не стенографічний звіт, але лише те, що збереглося у пам'яті Платона через декілька років після тієї події, — зібране разом і літературно опрацьовано. Платон був присутній на суді, і цілком ясно, що написане ним являє собою згадку Платона про те, що говорив Сократ, і що Платон мав намір створити твір історичного характеру. Цього при всіх зауваженнях досить, щоб дати абсолютно певний опис характеру Сократа. Основні факти суду над Сократом не викликають сумніву. Судові переслідування було засновано на звинуваченні у тому, що «Сократ порушує закон і дарма старається, випробовуючи те, що під землею і те, що в небесах, видаючи обман за правду і навчаючи інших тому ж».¹ Дійсною же підставою ворожого відношення до Сократа була ймовірно підозра, що він зв'язаний із аристократичною партією, більшість його учнів належало до цієї групи, і деякі з них, знаходячись при владі, вчинили велику шкоду. Але ці підстави не можна було зробити доказами внаслідок амністії. Більшістю голосів Сократ був визнаний винним, і згідно афінським законам, він міг запропонувати, щоб йому призначили яке-небудь покарання менш тяжке, ніж смерть. У випадку визнання звинуваченого винним судді повинні були призначити одне із двох покарань, запропонованих звинуваченням і захистом. Тому в інтересах Сократа було запропонувати таке тяжке покарання, яке суд міг прийняти як відповідне його вині. Сократ же запропонував штраф в 30 мін, який деякі з його друзів (у т.ч. Платон) готові були внести за нього. Це було настільки легким покаранням, що суд був не задоволеним і приговорив Сократа до страти більшістю, яка була численніша тієї більшості, яка визнавала його винним. Сократ, безумовно, передбачав цей результат. Ясно, що у нього не було бажання уникнути покарання на смерть (страта) шляхом уступок, які могли б здаватися визнанням його вини.

---

¹ Див.: Платон. Апологія Сократа.//Соч. М. 1968. Т.1, с.85.

Сократа звинувачували: демократичний політик Аніт, поет-трагік Мелет, «молодий і невідомий», із причесаною зачіскою, рідкою бородою і гакоподібним носом, і невідомий ритор Лікон.¹ Вони стверджували, що Сократ винний у тому, що не поклоняється тим богам, яких визнає держава, але вводить інші, нові божества, і що він винен у розбещенні молоді, оскільки вчив її тому ж самому.

Б. Рассел пише, що залишимо у спокої невирішене питання про відношення платонівського Сократа до дійсного Сократа, і подивимося, що змушує Платон говорити його у відповідь на це звинувачення. Сократ починає із того, що звинувачує своїх обвинувачів в ораторському мистецтві і спростовує це звинувачення у застосуванні до самого себе. Він говорить, що єдине ораторське мистецтво, на яке він здатний, — це говорити правду. Вони не повинні сердитися, якщо він буде користуватися звичним для нього способом вираження і не вискаже прикрашеною мовою, як у них, різними зворотами та виразами.²

Йому було вже за 70 років, і він ніколи до цього не був у суді; тому вони повинні вибачити його за несудову манеру мовлення. Сократ сказав потім, що крім його офіційних обвинувачів, він має багато неофіційних, які з тих пір, коли ці судді були ще дітьми, говорили, що «будь-би то є дехто Сократ, людина мудра, яка випробовує і досліджує усе, що над землею, і усе, що під землею, і видає обман за правду». Вважають, говорить Сократ, що такі люди не вірять в існування богів. Це старе звинувачення з боку громадської думки більш небезпечне, ніж офіційне звинувачення, тим більше, що Сократ не знає, хто ці люди, від яких воно виходить, за винятком Аристофана.³ Відповідаючи на ці старі ворожі докази, Сократ вказує, що він не вчений, і заявляє, що подібного поду знання «ніскільки мене не торкається», що він не вчитель і не бере плати за навчання. Він висміює софістів і заперечує знання, на яке вони претендують. Після чого він говорить: «І я намагатимусь показати вам, що саме дало мені популярність і спричинило на мене наклеп».⁴

Найбільш всього, одного разу у Дельфійського оракула запитали чи є людина більш мудра, ніж Сократ, і оракул відповів, що не має. Сократ заявляє, що він був геть здивований, оскільки зовсім не визнавав себе мудрим, хоча Бог не може обманювати. Тому він відправився до людей, які вважалися мудрими, щоб подивитися, чи не може він переконати Бога в його помилці. Перш за все Сократ відправився до державного діяча, який «тільки здавався мудрим і багатим іншим людям, і особливо самому собі». Сократ скоро переконався, що ця людина не була мудрою, і культурно, але твердо пояснив йому це: «Із-за того-то і він сам, і багато із присутніх зненавиділи мене». Після цього Сократ звернувся і до поетів і попросив їх пояснити йому окремі місця у їх

¹ Див.: *Burnet V/ Greek Philosophy, Thales to Plato*. P.180

² Див.: *Платон*. Апологія Сократа. С. 83, 84

³ В комедії Аристофана «Облака» зображений Сократ, який заперечує існування Зевса.

⁴ Див.: *Платон*. Апологія Сократа. С. 84, 88, 89.

творач, але вони не були у змозі це зробити: «Таким чином, і про поетів я узнав у короткий час, що не завдяки мудрості вони можуть творити те, що творять, але завдяки деяким природним здібностям, якби в несамовитості...» тощо. Потім Сократ пішов до ремісників, але вони також розчарували його. У процесі цього заняття у нього появилось багато небезпечних ворогів. Нарешті, він прийшов до висновку, що «по суті, афіняни, мудрим-то є Бог, і своїм словом «ізречением» він бажає сказати, що людська мудрість варта небагато, або і зовсім нічого», і здається, при цьому Він не має на увазі саме Сократа, а користується моїм іменем заради прикладу, все одно якби Він сказав: «Із вас, люди, усього наймудріший той, хто подібно Сократу знає, що нічого не варта його мудрість». Це заняття, яке полягало у тому, щоб викривати людей, які претендують на мудрість, займало у Сократа увесь його час і сприяло його крайній бідності, але він вважав своїм обов'язком підтвердити слова оракула.

У своїй промові на суді Сократ продовжував критикувати афінян, софістів, поетів та письменників тощо, а їх негативний спосіб життя, і за уявну мудрість своїх суддів за несправедливий вирок. Сократ виступав проти беззаконня демократії, і «тридцяти тиранам», «при чому в кожному випадку, коли влада діяла протизаконно». Сократ старався переконати суддів у беззаконні і несправедливості і не хотів просити у них милості. Сократ, після винесення йому вироку, пророкував для афінян: «І ось я стверджую, афіняни, які мене умертвили, що після цього за моєю смертю настане для вас кара ще тяжча, клянусь Зевсом, ніж тієї смерті, якою ви мене покарали... . В дійсності, якщо ви думаєте, що умертвляючи людей, ви заставите їх не критикувати вас за те, що ви живите неправильно, то ви помиляєтесь. Такий спосіб самозахисту і не зовсім надійний, і не добрий, а ось вам спосіб і самий кращий, і самий легкий: не затикати губи іншим, а самим старатися бути як можна краще...». Крім того Сократ ставить питання про поняття і суть «смерті», чи це «добро чи зло» і про безсмертя, посилаючись на перекази.

«Апологія Сократа», — пише Б. Рассел, дає ясне зображення людини певного типу: людина упевнена у собі, великодушна, байдужа до земного успіху, віруючої, що ним керує божественний голос, і переконаного в тому, що для добродійного життя самою важливою умовою є ясне мислення. Якщо виключити останній пункт, то Сократ нагадує християнського мученика або пуританина. В останній частині своєї промови, у якій він обговорює те, що відбувається після смерті, не можливо не відчувати, що він твердо вірить у безсмертя і що висловлена ним невпевненість лише уявна. Його не тривожив, подібно до християн, страх перед вічними муками, він не сумнівається у тому, що його життя в загробному світі буде щасливим. У «Федоні» платонівський Сократ приводить підстави для віри у безсмертя. Чи дійсно ці підстави вплинули на історичного Сократа сказати не можливо. У творах Платона описано, що Сократ був дуже не красивий, він був курносий, мав великий живіт.

Він завжди був одягнений в стару, потріпану одягу і всюди ходив босим. Його байдужість до спеки і холоду, голоду і спраги дивувала всіх. На військовій службі він був витривалий і витриманий, влітку і взимку ходив босим по льоду і снігу. Сократ умів панувати над усіма тілесними пристрастями. Він рідко пив вино, але коли пив, то міг перепити будь-кого, але ніхто ніколи не бачив його п'яним. У коханні, в тому числі при самих сильних спокусах, він залишався «платонічним», якщо Платон говорить правду. Він був досконалим орфічним святым: в дуалізмі небесної душі і земного тіла він досяг повного панування душі над тілом. Вирішальним в кінцевому підсумку доказом цього панування була його байдужість до смерті. В той же самий час Сократ не був ортодоксальним орфіком. Він приймає лише основні доктрини, але не забобони і не церемонії очищення. Платонівський Сократ випереджав і стоїків і кініків. Стоїки стверджували, що найвищим добром є добродійність і що людина не може бути позбавлена добродійності в силу зовнішніх причин; ця теорія розумілася у твердженні Сократа, що його судді не можуть зашкодити йому. Кініки ігнорували земні блага і проявляли своє презирство в тому, що уникали зручностей цивілізації; це така ж сама позиція, яка заставляла Сократа ходити босим і погано одягненим. Уявляється, що Сократ був повністю поглинутий етичними питаннями, а не науковими (в тому числі помірності або обмеження), в «Хармид», «дружби» в творі «Ліспе», «мужності» — «Лахет». Сократ вважав, що здобуття знань має саме найважливіше значення. Він стверджував, що не одна людина не грішить свідомо і тому необхідно лише знання, щоб всіх людей зробити повністю добродійними. Для Сократа і Платона властиво твердження тісного зв'язку між добродійністю і знанням. У деякій мірі це характерно для всієї грецької філософії. У протилежність філософії християнства згідно християнській етиці, суттєвим є чисте серце, яке можна зустріти з однаковою ймовірністю як у невихованих людей, так і серед вчених. Ця різниця між грецькою і християнською етикою продовжувала зберігатися аж до недавнього часу, — пише Б. Рассел.

Майже аналогічно описав про Сократа і вітчизняний філософ П.С. Таранов в книзі «Философская афористика». У античні часи майже ніхто із учителів і філософів не писали творів у письмовій формі, а передавали знання своїм учням в усній формі (Піфагор, Сократ, І. Христос тощо). Аналогічно було і на Далекому Сході: Мо-Цзи, Конфуцій тощо. Сам Сократ, як багато інших грецьких філософів багато уваги приділяли вивченню природи. «У молоді роки у мене була істинна пристрасть до того виду мудрості, яку називають пізнанням природи. Мені здавалося дивним і незвичайним знати причину кожного явища — чому щось народжується, і чому гине і чому існує. І я часто кидався із крайності в крайність і ось якого роду питання задавав собі у першу чергу: коли тепле і холодне, взаємодіючи, викликають загнивання, чи не тоді, як думали деякі, виникають живі істоти? Думав і я про розпад

усього існуючого і про переміни, які відбуваються в небі і на землі, — і усе для того, щоб у кінець кінців вважати себе повністю непридатним до такого дослідження.¹

Видатний дореволюційний філософ права П. Юркевич більше уваги приділяв аналізу правових питань у творчості Сократа, ніж усі інші попередні філософи. Він пише, що філософія софістів цікава тим, що вона пояснює нашу науку з негативного погляду. Саме таким був вплив софістики в історії освіти тоді, коли софістика почала заперечувати об'єктивні норми й замінювати їх суб'єктивними, настає епоха філософії як позитивного вчення не про зовнішню природу та її закони, а про ближчу, духовну природу, носієм якої є людська особистість. Започаткував цю філософію Сократ. Він відкриває видатну сторінку в літописах історії — епохи філософії взагалі і філософії права зокрема. Вона охоплює собою час найпотужнішого розвитку грецької філософської думки і «винуватцем» її був філософ, який нічого не писав, не розробив ніякої стрункої системи філософської науки, і який був притягнутий до суду як революціонер, відповідав: «я ніколи нікого нічому не вчив». Та обставина, що Греція породила і сформувала цього генія, який імовірно нічого не робив, проте здійснив переворот у загальному процесі європейської культури — цей факт засвідчує те незвичайне багатство сил, яким грецький світ відрізняється від нашого світу.

Всесвітньо історичне значення Сократа у сфері ідеї і науки про людство — не має аналогів. У його простих, безпосередніх бесідах з громадянами приховувався особливий принцип мудрості — достатньо сильний для того, щоб дати життя філософії Платона, який у свою чергу мав наступника в Арістотелі, — принцип, що оживив грецьку філософію у стоїцизмі й неоплатонізмі. Ця епоха золотого віку грецької філософії до її падіння — була Сократівською. Так, Цицерон, коли досліджував, як людина може приготувати себе до управління державою, — відповідав: «ми готували себе або за допомогою Сократівської науки, або просто практикою на державній ниві». Наука й філософія Сократа залишалися тотожними у давньогрецькому світі. У чому ж полягає Сократівський принцип? — запитує П. Юркевич.

З негативного боку він був визначений у філософському нігілізмі софістів. Усі софісти були одностайні у тому, що:

А) Науку і моральне поняття розкладали на суб'єктивні думки;

Б) В основу усього поклали потреби людини, думки розрізняли не як істинні й хибні, а як приємні і неприємні. Згідно із їх ученням об'єктивної істини не існує, не існує й справедливості та об'єктивної правди. Вони не визнавали за істиною її абсолютної гідності, заперечуючи її в принципі й замінюючи об'єктивну міру (мірило) суб'єктивним. Вони розглядали істину, оскільки вона має значення для індивіда, вважаючи істиною ті факти і обставини, що здаються такими

---

¹ Див.: Таранов П.С. Вказана праця. С.93-94

певному суб'єкту. Цей напрямок в основі мав одну корінну велику помилку: коли софісти вдалися до вивчення людського духу, перед ними постала система законів, за якими змінюються властивості людини; і саме із цією системою софісти змішали об'єктивні закони розуму і прийшли до переконання, що розум підпадає під такі ж закони мінливого випадку. Геній Сократа вперше помітив, що тут помилка полягає у хибному перенесенні законів суб'єкта пізнання на закони розуму, тобто у змішуванні самої сутності розуму з мінливими властивостями суб'єкта свідомості. Відповідно до цього Сократ поставив перед собою завдання осягнути сутність розуму, його принципи і норми істини, пізнати відношення розуму до суб'єкта й об'єкта пізнання. Це завдання і розв'язав Сократ. Він висловив його у такому дельфійському афоризмі — «пізнай самого себе».¹ Єдиним гідним завданням людини і вихідним початком (пунктом) усієї філософії у нього є самопізнання. Будь-яке інше знання він вважав незначним.

Відомий римський філософ і юрист Ціцерон по іншому оцінив заслуги Сократа. Він казав: «Сократ перший опустив філософію з Неба й помістив її у містах, опустив навіть до селищ і змусив людей розмірковувати про життя й моральність, про те, що таке добро й зло, справедливе і несправедливе».² Тут усе правильно, пише Юркевич, але це визначення не принцип філософії Сократа, а її предмету. Таким чином предметом філософії Сократа є питання: поняття і суть добра і зла (лиха), поняття і суть справедливості і несправедливості. Раніше грецька філософія розмірковувала про засади космосу, про засади форми й мету права; Сократ помітив, що є інша особлива філософія, яке існує в народі, в основі сім'ї, у розмежуванні правди і неправди. Але на думку П. Юркевича, — усе це предмет, а не принципи філософії. У чому ж принцип Сократа?

У чистому розумі — учив Сократ. У принципах і нормах для турботного життя людини, для родини, держави і суспільства даються такі ж непорушні засади, як і ті, на яких ґрунтується будова всього всесвіту, що становило предмет і попередньої філософії. На питання: де знайти тверде підґрунтя людського життя, відповідали по-різному: одні говорили, що в найдавніший час усе було добре, що тоді людське життя спиралося на тверді основи; тому повернення до часу предків повинно і сучасному життю дати ті засади життя, яких воно потребує. Але ця відповідь захиталася навіть від дотику до неї софістики. Критика софістів показала безглуздість вірувань і принципів предків. У свою чергу софісти висунули свої вчення.

Сократ дав інший принцип — на чистому розумі повинно засновуватися життя людства, на ньому повинна ґрунтуватися держава,

---

¹ Даний принцип або афоризм виражено частково, оскільки з позиції теології і релігії він виражений більш повно «Пізнай самого себе і ти пізнаєш Бога», оскільки людина є лише невеличка частина Бога.

² У творі П. Юркевича немає посилань на літературні джерела, можливо тому, що це був курс лекцій із «Історії філософії права».

родина та інше. Такою є теза Сократа, і в ній вперше виступає ідея істинного пізнання. Саме ця ідея однаково призвела до зіткнення Сократа як і з софістами, так і з захисниками старовини. Обидві позиції (софісти і захисники старовини) змушені були скоритися перед об'єктивною істиною, згідно з якою ні підпорядкування життю батьків, ні зречення його не гідні людини. Зрозуміло, чому так трагічно закінчив своє життя великий філософ. Якщо міркувати за фактами, за якими він був засуджений до страти, то потрібно сказати, що для цього були глибокі підстави. Сократа звинувачували в тому, що: а) він не визнає богів; б) запроваджує нових демонів; в) розбещує юнаків. Такі були формальні обвинувачення Сократа. Проти того, що він не визнає вітчизняних богів, Сократ захищався і казав, що його бачили усі, і він приносив в жертви богам, ворожив і взагалі виконував усі релігійні обов'язки. Але сама ідея людини, як її розумів Сократ, була несумісною із релігійним політеїзмом (багатобожжям) греків. У цьому сенсі донос був справедливий. За годину до суду Сократ розмірковував з одним жерцем про побожність; коли жрець сказав, що побожність полягає в шануванні богів, то Сократ йому на це відповів, що богів багато, і якщо хтось приносить жертви, шанує одного бога, то інший розсердиться. Справа в тому, що ідея людини як моральної особистості не сумісна з політеїзмом. І у даному сенсі донос був правдивим.

Друга частина звинувачення полягає в тому, що Сократ запроваджує нових демонів. Коли афінські правителі вимагали від нього підкорення своїм наказам, Сократ справді говорив, що його божество цього не дозволяє. Сократ у цьому пункті звинувачення не заперечує: «Я мушу, — говорить він, — слухатися настанов свого божества, яке вище від афінських правителів». «Знову принцип Сократа був такий неспіввідносний із грецьким суспільством, що руйнував його», — пише П. Юркевич.¹ Разом із тим на думку самого Сократа грецьке суспільство, і особливо державна влада жили неправильно — не по правді, не чесно, не порядно, аморально. Сократ пропонував усім жити за законами добра і справедливості, згідно із честю і порядністю. Тому Сократ не міг руйнувати суспільство, а навпаки він закликав зміцнювали морально-правові основи Афінського суспільства.

Третє звинувачення полягало в тому, що Сократ розбещує юнаків. Це звинувачення стосується філософії, яка була сувора як до переказу, так і до софістики. Сократ відкрито доводив, що моральні засади й засади розуму потрібно поставили понад усе, навіть якщо це б привело до непокори державі й законом. Тут виявилися такі моральні принципи, які не можна було узгодити з античним світоглядом.

Сократ критикував софістів за лженауку і обман. «У софістів наука розкладається на суб'єктивні думки. Моральне життя зникає в суб'єктивних потребах. Усупереч цьому Сократ довів, що знання, наука,

---

¹ Див.: П. Юркевич. Вказана праця. С.316-317.

не мав нічого спільного з довільними, суб'єктивними думками, що зміст науки набувається з допомогою двох методів: а) досвіду; б) розуму; А) форми досвіду мимовільні, однакові для будь-якого і для Піфагора і для Горгія, і Сократа; не від нашої думки залежить усе, що відбувається у природі. Отже, об'єктивні норми речей пізнаються завдяки індукції, яка уже дає загальнопридатну істину. Зміст понять залежить не від нас. Які поняття ми повинні мати про музику, мистецтво — це обумовлюється не нашою суб'єктивною волею. Але, Б) як зміст понять не залежить від нас, так само не залежать від нас і форми істини. Згідно із суттю розуму, істині властивий всезагальний характер.

«Ми можемо сперечатися із Сократом, але з істиною — ніколи», — говорив Сократ. Якщо хтось володіє істиною, то вона є істиною не лише для нього самого, а й для інших. Істина не тільки те, що ми хотіли б визнати істиною; ми не можемо створити її своєю волею. Усі істини перебувають між собою в такому гармонійному відношенні, що одна не може суперечити іншій і взаємно знищуватися».

Розум у своєму знанні репрезентує одну загальну ідею як струнку систему усього світогляду. Паралельно з цим Сократ вчить, що й право не є витвором нашої сваволі, воно ґрунтується на божественному управлінні світом, що його осягає розум і в ньому ми знаходимо причину будь-якої добродісної і справедливої дії. Усе наше життя й діяльність засновані на божественних нормах або на божественному управлінні світом. Як норми істини не залежать від нашої сваволі, як визнання думки істинною або хибною не залежав від нас, як індивідів, так і норми наших стосунків з іншими не є витвором нашої сваволі, як ми повинні ставитися до інших — це від нас не залежить. Отже, як там, так і тут наявні об'єктивні норми, незалежні від сваволі кожного.

Тому вчить Сократ, людина повинна ставитися до себе й до інших людей не на підставі своїх особистих думок, а виходячи з одвічної ідеї, з об'єктивних норм права. Закони, які встановлені людським законодавством у державі, мають свої корені в божественному управлінні світом, у божественному законі. «Оскільки суспільство, — говорить Сократ, — інститут божественна й оскільки, з іншої сторони, особа лише у державі здобуває щастя, добродісність, то справедливість вимагає, щоб громадянин служив державі жертвовно, самовіддано, безкорисливо».

Справедливість Сократ визначав: 1) як силу або спроможність духу виконувати як писані, так і неписані закони. Це визначення стосується відношення особи до держави. 2) Але і держава, як людина великих розмірів, повинна пізнати саму себе, щоб бути розумною і пізнати розумне; бо все нерозумне — безправне й безчесне, і заслуговує на покарання. Отже, справедливість є норма, яка визначає не лише відношення окремої особи до держави, але й відношення держави до її вічного незмінного морального ідеалу. Зміст цієї норми від нас не залежить. У чому вона полягає?

В історії нашої науки ми вперше зустрічаємо у Сократа просту і виразну вказівку основи права — це «*ius sapientioris*» (право мудрішого). Те, що, «право мудрішого» є виявом божественного управління світом, Сократ доводить у такий спосіб: «Держава повинна утворити себе згідно з ідеями, що існують у божественному світоуправлінні; а за божественним законом «*ius sapientioris*» найдосконаліше, наймудріше скрізь повинно панувати над недосконалим; а недосконале і слабке мусить підкорятися найдосконалішому. Тому держава повинна поставити себе у такі відношення до справедливості, в яких тіло перебуває стосовно до духу, діти — стосовно батьків». Ось у чому полягає зміст цієї норми.¹

Оскільки держава є інституція, заснована на божественному праві наймудрішого, то для її виникнення не потрібно ніякого договору. Такі принципи Сократової держави. Зрозуміло, що цій нормі, яку сформулював Сократ, не відповідав лад Афінської держави; до того ж в Афінах, державні посади здобувалися за жеребом, а тому влада в Афінській державі часто потрапляла до людей, які не володіли собою (не владних над собою), позбавлених істинного знання про те, що таке справедливість. Отже, «*ius sapientioris*» заперечувалося. Сократ говорив, що поки держава буде так побудована, вона несправедлива, бо справедливість є знання. З якого принципу виходило в Афінах право обирати державних діячів за жеребом? Грецька республіка довго не була демократичною; вона була аристократична; але в Афінах вона згодом набула демократичного характеру. Згідно із звичайним людським віруванням, влада має перевагу; поняття гідності є поняття аристократичне, несумісне з демократією. Перевагу, що пов'язувалася з владою, потрібно було знищити, і знайти такий спосіб обрання керівництва, який нікому не надавав би переваги. Цього можна було досягнути завдяки жеребу, що й було заведено в Афінах. «*ius sapientioris*» тут заперечувалося в принципі, й тому філософія не знаходила виразів для осудження афінського демократичного порядку. Особливо різко на нього нападають Сократ та Ксенофонт. «Якщо я хочу влаштувати гулянку, — говорить Сократ, — і запросити на неї музикантів, то керівником хору обирається людина досвідчена, а не за жеребом. Коли хочуть обрати капітана корабля, то невже його треба обирати жеребкуванням? Тим часом афіняни правителя держави, цього великого корабля, обирають жеребкуванням.»² На думку Сократа, особи, які бажають керувати долею інших повинні бути підготовлені ґрунтовним вивченням, пізнанням себе, щоб набути усіх чеснот, адже знання є чеснота.

Друга теза Сократа дана у його вченні згідно з яким чеснота є пізнання. Арістотель говорить: «Сократ вчив, що всі чесноти є

¹ Див.: Юркевич П. Вказана праця. С.318-319

² Див.:Юркевич П. Вказана праця. С.319

пізнанням, отже, для Сократа знати справедливість і бути справедливим — одне й те саме». Виходячи із того, що чеснота є пізнання, Сократ робить висновок: 1) що чеснота одна; 2) що чесноті можна навчитися. Властиво, перша теза є такою незвичайною для нас, що вона на думку Арістотеля, — парадоксальна. Але потрібно зазначити, що Сократ спростував софістів; останні вчили, що чеснота є спритністю духу; чесноту вони визначали так: людина в усьому підвладна своїм потребам; уміння, спритність у їх задоволенні є чеснота. Сократ, навпаки, вчив, що чеснота є знання, а тому знання не є таке, що залежить від суб'єктивної сваволі. Визначаючи чесноту як знання, Сократ уперше вчить, що людина здобуває своє справжнє буття лише у моральній свободі. Моральність є не що інше, як підкорення всього ества розумові. Тільки той може вважати себе морально вільним, хто в усьому підкоряється настановам розуму. Але тут ми вперше бачимо, що Сократ розуміє людину в таких рисах (обрисах), які притаманні лише Богам. В людині дуже багато таких сторін, які не підпорядковані верховенству (керівництву) розуму. Філософ не мав такого поняття про людську природу, яке дає тільки християнство.

У вченні Сократа мова йде про підзвітність вчинків. Якими б не були вчинки за своїм змістом, вони ставляться в заслугу або провину лише тією мірою, якою в них наявне знання. Оцінювання доброго вчинку як заслуги в тому випадку, коли в ньому немає знання, так само як і оцінювання поганого вчинку як злочину, коли знову ж таки в ньому немає знання — стає неможливим. «Знання добра, — вчить Сократ, — є сила добра. Досить лише знати добро, щоб його робити. Ніхто не наважується робити щось, крім найкращого, хіба лише через незнання, або — ніхто згідно за своєю доброю волею не буває несправедливим». Отже, злочини як вияви лихої волі не існують, існує тільки помилка знання. Таким чином це вчення, веде тільки до виправлення злочинця, а не до його покарання; від держави вимагається, щоб вона ставилася до нього як до хворого, забезпечуючи до того ж лікування. Так давня людина розуміла науку; вона була для неї тим, чим для нас є тепер Євангеліє. Ті надії, які ми тепер покладаємо на Євангеліє, стародавня людина покладала на науку. Вона була переконана в тому, що наскільки людина знає добро, настільки вона здатна його реалізувати. Це вчення Сократа пояснюється самою його натурою, так як його моральні якості були такі розвинуті, що він не міг залишати знання не реалізованим. Саме це вчення було причиною багатьох дуже дивних вимог, які Платон поставив у своєму вченні про державу. Спираючись на абсолютну моральну свободу людини, Платон прийшов до смішної й недолугої комуністичної теорії. Він зрозумів державу як сувору єдність і вимагав від людини цілковитого знищення її індивідуального життя. Все вчення Сократа зводиться до наступного: 1) У Сократа вперше виступає ідея божественного світоуправління, а в людському суспільстві — ідея людського світоуправління. 2) Сократ уперше обґрунтовує так зване

природне право, бо він вперше показав норми самої держави. Сократ уперше надав ідеї права значення загальнолюдської норми і санкцію права бачив не в людських переконаннях, а в божественному світоуправлінні і в людській природі.

Таким чином, право є «*ius naturale*» (природне право), «*ius divinum*» (божественне право). Але звідси: 3) Право у Сократа безпосередньо й суттєво зливається із мораллю, тобто, що суперечить праву, те суперечить моральності. 4) Воля розумного суб'єкта природно й безпосередньо узгоджується з божественною волею. Це принцип революційний. Можлива та держава, де громадянин повинен діяти лише згідно зі своєю волею, бо розумна воля відповідає тому закону, який відповідає божественному світоурядуванню. Такі засади вчення Сократа, — писав П. Юркевич в «Історії філософії права».¹

Основні наукові і філософські положення і афоризми Сократа:

- 1) Багатство і знатність не приносять ніякої гідності;
- 2) Скільки ж є речей, без яких можна жити!
- 3) Краще мужньо померти, ніж жити з позором;
- 4) Без дружби ніяке спілкування між людьми не має цінності;
- 5) Зла людина шкодить іншим без усякої для себе користі;
- 6) На питання, кого можна вважати щасливим? — Сократ відповів: «Того, у кого чесний образ мислення (думок) і гострий розум».
- 7) Молодим людям потрібно частіше дивитися у дзеркало: красивим, щоб не ганьбити своєї краси, потворним, щоб вихованням прикрасити потворність.
- 8) Дивно, що скульптори кам'яних статуй б'ються над тим, щоб каменю надати подібність людини, і не думають про те, щоб самим не бути подібно до каменя;
- 9) Скульптор повинен у своїх творах виражати стан душі;
- 10) Це дивує: усяка людина без вагань скаже, скільки в нього овець, але не усякий зможе назвати скільки він має друзів — настільки вони не в ціні;
- 11) Добрий початок не дрібниця, хоча і починається із дрібниці;
- 12) Я їм, щоб жити, а інші — живуть, щоб їсти;
- 13) Почувши від когось фразу: «Афіняни засудили тебе, Сократе, до смерті», — він спокійно відповів: «А їх до смерті засудила природа».
- 14) «Ти помираєш безвинно», — сказала йому дружина; він заперечив: «А ти б хотіла, щоб заслужено?»
- 15) Хто знає себе, той знає, що для нього корисно, і ясно розуміє, що він може і чого не може. Займаючись тим, що знає, він задовольняє свої потреби і живе щасливо, а не беручись за те, чого не знає, не робить помилок і уникає нещастя. Завдяки цьому він може визначити цінність також і інших людей, і, користуючись також і ними, отримує користь і оберігає себе від нещастя.

---

¹ Див.: П. Юркевич. Вказана праця. С.319-321.

16) Почалося у мене це з дитинства. Виникає якийсь голос, який усякий раз ухиляє мене від того, що я буваю хочу (прагну) робити, а схилити до чого-небудь ніколи не схиляє. Ось цей-то голос і забороняє мені займатися державними справами.

17) У випадках, коли результат розпочатої справи залишається невідомим, необхідно звертатися до гадання і запитувати пророків і оракулів.

18) Немає нічого сильніше знання, воно завжди і у всьому пересилує і задоволення і усе інше

19) Хто мудрий, той і добрий

20) Усі люди, думаю я, роблячи вибір із наявних їм можливостей, поступають так, як знаходять найбільш за все вигідніше для себе. Тому, хто поступає неправильно, тих я не вважаю ні розумними, ні моральними.

21) Не від грошей народжується доброчинність, а від доброчинності бувають у людей гроші і усі інші блага, як у приватному житті, так і в соціальному.

22) Боги усе знають _ як слова і діла, так і деякі помилки, вони всюди присутні і дають вказівки людям про усі справи людські.

23) ...бездушна відважність і упертість шкідливі і соромливі.

24) Наші справи повинні узгоджуватися із нашими словами.

25) Я знаю, що я нічого не знаю.

26) Ті, хто дійсно вірний філософії, зайняті по суті речей, тільки одним _ помиранням і смертю. Люди, як правило, цього не помічають, але якщо це усе ж так, було б, розуміється, невірно все життя прагнути до одної цілі, а потім коли вона буває поряд, проявляти незадоволення на те, у чому так довго і з таким зусиллям вправлялися.

27) Філософ займає проміжне становище між мудрецем і невігласом.

28) Існує тільки один Бог — знання, і тільки один диявол — невігластво.

29) Знання, відокремлене від справедливості та іншої доброчинності, є шахрайством, а не мудрістю.

30) За мудрістю і доброчинністю необхідно йти до мудреця, — сказав Сократ Ксенофону — своєму учневі.

31) Сократ говорив, що сварлива дружина для нього — те ж саме, що норовисті коні для конюхів. «Як вони осилили норовистих, легко справляються із іншими, так і я на Ксантиппі учусь поводитися із іншими людьми».

32) Заговори, щоб я тебе побачив.¹

33) Шлюб, якщо говорити правду, — зло, але необхідне зло. Одружуйся, незважаючи ні на що. Якщо попадеться добра дружина,

---

¹ Див.: *Таранов П.С* *Философская афористика*. С.93-101

будеш винятком, а якщо погана — станеш філософом. Одружишся ти чи ні — все одно розкаєшся.

34) Виховання — справа важка, і покращення його умов — один із святих обов'язків кожної людини, так як немає нічого більше важливого як самоосвіта і освіта своїх ближніх.

35) Найвища мудрість — розрізняти «добро і зло».

36) Добрим людям потрібно довірятися словом і розумом, а не клятвою.

37) Єдине, чим кожна чесна людина повинна керуватися у своїх вчинках, це справедливо чи несправедливо те, що вона робить, і чи є це діяння доброї або злої людини.

38) Якщо ти будеш допитливим, то будеш багато знаючим

39) Якщо людина сама слідує за своїм здоров'ям, то важко знайти лікаря, який знав би краще корисне для його здоров'я, ніж вона сама.

40) Як неможливо приступити до лікування очей, не думаючи про голову, або лікувати голову, не думаючи про весь організм, так неможливо лікувати тіло, не лікуючи душу.

41) Яка людина, будучи рабом задовольний, не спотворить свого тіла і душі?

42) Коли слово не доходить, то палка не допоможе.

43) Красота — це королева, яка править дуже недовго.

44) Хто хоче зрушити світ, нехай зрушить себе.

45) Кохання жінки необхідно боятися більше, ніж ненависті чоловіка. Це отрута, тим більше небезпечна, що вона приємна.

46) Мудрість — цариця Неба і Землі.

47) Насолода, розкіш — ось що ви називаєте щастям, а я думаю, що нічого не бажати — ось блаженство богів, і тому потреба лише у невеликому є наближення до цього вищого щастя. Чим менше людині потрібно, тим ближче вона до Бога.

48) Потрібно їсти для того, щоб жити, а не жити для того, щоб їсти

49) Пияцтво не породжує пороків: воно лише їх відкриває. Щастя не змінює нравів: воно їх лише підкреслює.

50) Розгорається полум'я вітром, а пристрасть (вчення) близькістю.

51) Зроблене наспіх рідко буває добре зроблено.

52) Той найбільш багатий, хто задовольний малим, так, як таке задоволення свідчить про багатство натури.

53) Добрий порадник краще будь-якого багатства.

54) Добре було б, якби людина оглянула себе, на скільки вона варта для друзів, і щоб намагалася бути як можна дорожче.

55) Я хочу за допомогою гімнастики усього тіла зробити його більш врівноваженим.